

Decadència i transculturització: el comportament lingüístic com a construcció social

XAVIER VELLÓN LAHOZ

El concepte de *Decadència* és un dels referents habituals en la historiografia de la llengua i de la cultura catalana malgrat que, com indica Pere Marcet (1987), són els segles més mal historiatats de la nostra realitat nacional. L'interès sobre el tema s'ha centrat en l'anàlisi de les seues causes (externes per a J. Rubió (1984), internes –per la precocitat de l'Humanisme a Catalunya– segons Martí de Riquer *et alii* (1964), en el procés històric de la castellanització i les implicacions dels sectors socials –Sanchis Guarner (1963) i Max Cahner (1980)–, en la incidència en el fet literari, etc. La revisió del concepte, especialment pels diversos estudis de Joan Fuster (1976 i 1989) que situen en el lloc adient l'abast del terme, ha fomentat un enriquidor debat al voltant de la validesa històrica de l'etiqueta, fins al punt que autors com ara Antoni Ferrando i Miquel Nicolás (1997: 113) estableixen com a conclusió eclèctica que «el terme és una designació convencional, aplicable més aviat a la història literària».

La finalitat del present article no és pas insistir en una controvèrsia, les tesis de la qual depenen, en gran mesura, de l'actitud ideològica de l'investigador, la seua visió sobre el sentit dels canvis històrics, i la seua interpretació de les manifestacions polítiques, socials i culturals. Per contra, massa sovint hom oblida l'actuació lingüística, entesa ja no com a fenomen diacrònic observat des d'un present, sinó com a factor, alhora, sòcio i psicolingüístic que condiona la construcció social de la realitat. Aleshores, semblen molt escaients les precisions que el mateix Joan Fuster aportà en el seu assaig sobre l'època (1968: 164), en considerar l'existència «d'una forma subtil de castellanització –de castellanització social, és clar– perfectament compatible amb la permanència del català en les seues posicions de sempre»; a continuació, proposa l'afirmació clau, esbossant-hi una línia d'estudi no sempre atesa per la historiografia lingüística:

«la fallida, l'autèntica fallida, resta amagada: interior, subterrània. I era que els catalans, cada dia una quantitat major de catalans, es

familiaritzaven amb el castellà i acabaven per tenir-lo com un idioma no del tot aliè.»

Amb aquestes paraules Fuster centra el tema de la transculturització de la societat catalana en l'àmbit del comportament lingüístic, des d'una perspectiva globalitzadora que abraça tant els aspectes socials i culturals com els individuals i psicològics; és a dir, es tracta de plantejar la reflexió dels esdeveniments seguint els paràmetres de l'ecologia del llenguatge, apuntant, com diu Albert Bastardas (1996: 47) «al desenvolupament del complex neurocognitiu en estreta relació amb el context sociocultural», puix la construcció de la ment és, alhora, biològica i sociocultural, és un producte individual i comunitari.

Aquesta orientació té, per a la fixació de les pautes lingüístiques d'una època tan complexa com la *Decadència*, un doble vessant d'interès:

D'una banda, constatar que el comportament lingüístic té com a funcions primordials la representació significativa de la realitat i el control de la conducta.

De l'altra, el procés de socialització personal s'hi produeix a partir de percepcions físico-sòcio-lingüístiques de l'entorn. Així, cal avaluar els factors socials que tenen caràcter d'*imprinting* cerebromental i la seua incidència en la configuració de la competència lingüística com a paradigma d'actuació social.

En aquesta línia d'establir pautes metodològiques per a la interpretació d'un fenomen històric des de la disciplina sociolingüística i cultural, també destaca l'anàlisi de M.A.K. Halliday (1982: 58 i ss.) sobre el que anomena «potencial de significació» –en lloc de la noció chomskyana de *competence*–, en considerar que la llengua, en el seu vessant social, és un «potencial de conducta» que es desenvolupa entre els conceptes de «context de cultura» (les opcions, la potencialitat que se li ofereix al parlant) i el «context de situació» (l'elecció concreta per a l'actuació comunicativa). Des d'aquesta perspectiva l'estudi social de la llengua pot adreçar-se cap a les formes de socialització i de transmissió cultural, cap a les estructures de poder i els models de control social, i cap als sistemes de modelització simbòlica i de coneixement. És el context social el que condiciona el potencial significatiu de la interacció lingüística, generant, alhora, un esquema de valors i d'autorepresentacions mentals sobre el propi fet lingüístic i les seues implicacions en el terreny pragmàtic.

A l'hora d'explicar el procés històric de transculturització en la *Decadència*, s'han aportat arguments de tota mena, però molt pocs mencionen la gradual interiorització d'un sistema socialment consolidat de valoracions que constitueixen l'imaginari col·lectiu sobre la realitat sociolingüística. Pere Marcet (1987), per exemple, considera que el canvi de llengua no tingué la transcendència actual, la qual cosa implica que els catalanoparlants no perceberen cap mena de conflicte ni un trencament traumàtic amb la seua experiència (un altre tema és el «desafecte» dels intel·lectuals a la llengua). Anthony P. Esposito (1995: 137) insisteix en aquesta idea, qualificant la situació sociolingüística del segle XVI al domini català com a «bilingual-

diglossic condition», tot i que aquesta realitat «existed well before the beginning of Castilian hegemony in the fifteenth century», una experiència plurilingüe al llarg de l'Edat Mitjana que afavorí la consciència d'assimilació lingüística.

Però aquestes condicions exigeixen una fase posterior d'anàlisi centrada en l'extensió social d'unes coordenades representatives del fenomen lingüístic, que en la interacció col·lectiva de la comunicació modelitzen el sistema valoratiu sobre les implicacions pragmàtiques de l'acte de llenguatge.

En la interpretació sociolingüística d'una etapa de transculturització cal fixar l'atenció primària en les conseqüències d'un context sociocultural que projecta un conflicte en el procés de socialització de l'individu. La varietat assimilada en l'àmbit inicial de desenvolupament cognitiu –el pròxim– serà el codi base per a l'estructuració conceptual de la realitat, entenent la noció de *codi* segons la idea de B. Bernstein (1990: 26-27), és a dir, com a moviment que va des de l'enunciació de definicions marcades per indicadors lingüístics, fins a les establertes per la semàntica subjacent.

Ara bé, el problema s'hi produeix quan aquest codi no és competent per complir les funcions assignades a l'acte lingüístic –les set proposades per M.A.K. Halliday (1982: 113): instrumental, reguladora, interaccional, personal, imaginativa, representativa i heurística– perquè s'hi troba amb un altre codi –en aquest cas, el castellà– que domina, cada vegada més, amplis sectors del fet comunicatiu. Aleshores, la competència individual en cada codi «reflectirà el seu context sociocultural, ja que el grau de desenvolupament d'aquella depèn de la funció de la llengua», en paraules d'Albert Bastardas (1996: 58).

Quina és la consciència idiomàtica interioritzada des d'aquesta experiència lingüística? Aquest article pretén d'analitzar l'imaginari col·lectiu català al voltant del fenomen lingüístic en una època molt controvertida de la nostra història cultural i política. Aleshores, cal fixar quina fou la imatge sobre la llengua pròpia i sobre el castellà, quin fou el rerefons de la filosofia política des de la qual hom pot explicar una conducta històrica, com es manifesta en els testimonis textuais, i quins factors del mateix discurs cultural esdevingueren un marc per al moviment de castellanització davant l'evident pervivència del català com a llengua de comunicació.

1. LLENGUA LITERÀRIA I IMPERI: MODERNITAT VS. TRADICIÓ

Els autors dedicats a l'estudi de la *Decadència* i les seues causes polítiques, després de narrar el periple històric de la crisi de la Corona d'Aragó com a factor unitari dels antics territoris que la conformaven –amb la consegüent pèrdua de pes polític–, descriuen la consolidació de la idea d'imperi, gestada a l'època dels

Reis Catòlics, que esdevé doctrina d'actuació política en el regnat de Carles Vè. Ara bé, molt sovint la reflexió s'atura ací, i no es perllonga amb una revisió dels mecanismes socioculturals des dels quals es projecta un ideari integrador de la diversitat, que ultrapassa la consolidació d'un espai juridicopolític de convivència, constituint-hi una base referencial de la identitat col·lectiva i individual sobre la qual gravita la concepció de la llengua.

En aquesta línia, hom ha insistit molt en la cita d'Elio Antonio de Nebrija —la llengua és «compañera del imperio»—, per il·lustrar les vinculacions entre la llengua i el poder polític. Però aquesta constatació, tot i ser important com a fonament de la reflexió, no ha d'amagar les implicacions que sobre la consideració de la llengua tingué el nou estatut sociopolític instaurat per l'Estat austríac.

José Antonio Maravall (1960 i 1976) demostra que en la gestació de l'ideari polític de l'imperi espanyol assoliren una gran influència els corrents espiritualistes i reformistes (com es pot comprovar pel fet que entre aquests sectors intel·lectuals es desenvoluparà l'erasmisme). Això explica la tendència eticomoral dels plantejaments del discurs sociopolític, i la tendència a vincular els preceptes de sobirania amb els dedicats a la formació integral de l'ésser humà com a subjecte històric. La pròpia dimensió organitzativa de l'estatut del poder reial s'orienta vers una uniformitat basada en paràmetres d'arrels neoplatòniques, i que estan presents en el discurs de l'humanisme.

En efecte, la secularització del pensament tomista va aportar els fonaments del pensament unitarista de l'Estat i, així, el *corpus mysticum Christi* esdevé el *corpus politicorum*, el vèrtex superior del qual és la raó (*caput*), establint el principi d'harmonia entre les parts, i materialitzant-s'hi en la figura del monarca, qui controla el seu regne *sicut in corpore anima et sicut Deus in mundo*. Però el vertader mecanisme sobre el qual s'arrela la uniformitat de l'Estat és la *concordia*, la suma de voluntats interpretada com el domini del bé moral objectiu. Així ho assenyala Saavedra Fajardo en el seu *Corona Gòtica*:

«Es el imperio unión de voluntades en la potestad de uno: si éstas se mantienen concordés, vive y crece; si se dividen, cae y muere; porque no es otra cosa la muerte sino una discordia de las partes.»

La llengua, com a emanació natural del poder, participà en els mateixos criteris de valoració objectiva que els autors de la teoria política van proposar per al bon govern de l'Estat modern i, alhora, reflecteix els ideals del perfeccionisme burges que animà els moviments espiritualistes del Renaixement.

En aquest sentit, la llengua va ser l'instrument cultural que havia de definir el procés intel·lectual de l'individu, primer, i, paral·lelament, la seua dimensió sociopolítica. Joan Lluís Vives, a *De disciplinis* (1531), considerava que el camí del coneixement és una interacció entre *verba*, *res* i *mores*, és a dir, llenguatge, realitat i formes de vida; des d'aquesta perspectiva, el Renaixement esdevé una cultura de base lingüística i literària, en què la imbricació entre

sapientia i *eloquentia* constitueix la base de la *ars grammatica*, entesa no com a simple paradigma, sinó com a formació que es transforma *in actum*.

La importància moral del fet lingüístic –com a mitjà d'estructurar la visió del món– s'eixampla vers el vessant social, fins a esdevenir un signe identificatiu de la integritat nacional i, aleshores, cal definir-la amb la mateixa conceptualització amb què es justifica la conducta ètica personal, a més d'estudiar-la, normativitzar-la i estendre-la, fins al punt d'assolir l'estatut privilegiat de llengua objectivament dominant i única, expressió dels criteris doctrinals sobre els quals s'arrelen les intencions imperials. L'extensió de l'ús, la protecció de la llengua és una pràctica, en darrer terme política, en què es relacionen la dimensió cognitiva i la retòrica, ja que la llengua de l'imperi ha de ser font per al coneixement i referent d'eloqüència, com indica Francisco Medina en el pròleg a les obres de Garcilaso de la Vega anotades per Fernando de Herrera (Sevilla, 1580):

«Siempre fue natural pretensión de las gentes victoriosas procurar extender no menos el uso de sus lenguas que los términos de sus imperios, de donde antiguamente se sucedía que cada cual nación tanto más adornaba su lenguaje cuanto más valerosos hechos acrecentaba la reputación de sus armas [...] habiendo domado con singular fortaleza y prudencia casi divina, el orgullo de tan poderosas naciones, y levantado la majestad del reino de España a la mayor alteza que jamás alcanzaron fuerzas humanas [...] ¿somos, diré, tan descuidados, o tan inorantes que dejamos perderse aqueste raro tesoro que poseemos?»

La reivindicació de Medina és simptomàtica del poderós discurs enaltidor de l'idioma castellà, transmès des dels sectors intel·lectuals més pròxims al poder, fins a constituir un eix identificatiu del sistema amb què s'avalua la pràctica lingüística, tant en el vessant públic com en el privat, en el vessant col·loquial i en el literari. Des d'aquesta actitud dignificadora –i, alhora, desintegradora de les llengües sotmeses– hom pot comprendre l'inici dels tòpics que s'inserten en l'inconscient col·lectiu, constituint-hi un programa de valors que actuen sobre la competència lingüística dels parlants. I això, fins i tot, pel que fa a la màxima expressió del fet lingüístic, la creació literària, amb afirmacions com les de Jerónimo de Lomas Cantoral, en el pròleg de l'edició de les seues obres (Madrid, 1578):

«siendo también la lengua española tan capaz de la Poesía, que sin duda en número y gravedad excede a las otras vulgares, y en la dulzura y copia es tan suave y abundosa como la que más.»

Les referències a la llengua literària s'acosten al concepte de normativització o reducció al que s'anomenava les regles de l'art, és a dir, la configuració d'un model lingüístic adient per a la seua finalitat, com a llengua que dóna sentit a la noció unificadora, homogeneïtzadora, pròpia de la doctrina política imperial, puix, como diu Cristóbal de Villalón en el pròleg a la seua *Gramática* (Amberes, 1558):

«la perfección y valor de la lengua se deve tomar y deducir de poder ser reducida a arte.»

Aquest principi serà representat, entre d'altres, per la tasca de Fernando de Herrera sobre la poesia de Garcilaso de la Vega, com a exemple dels límits als quals pot aplegar la llengua castellana i, aleshores, com a referent del procés històric que ha permès a la monarquia castellana d'establir les bases sobre les quals hom pot recuperar l'antic somni imperial (Cristóbal Castillejo, en la dedicatòria al seu *El autor y la pluma*, ho explica clarament: «tan anchamente se platica y enseña ya la lengua española según antes la latina»). La llengua que més contribueix a la perfecció moral de l'individu és, també, la que més s'acosta a l'ordre artístic, i, per tant, facilita una visió més analítica i complexa de la realitat; es tracta, en definitiva, de la llengua més humana, segons criteris objectius, i, alhora, la llengua des de la qual hom pot interpretar els esdeveniments històrics i contribuir a l'expansió de la monarquia. Així ho confirmen les paraules de Bernardo José de Aldrete en *Del origen y principio de la lengua castellana o romance que oy se usa en España* (Roma, 1606):

«como riquísima describe, pinta y enseña con variedad y buen adorno de palabras una gran multitud de cosas, que en otras lenguas no se hallan, corresponde a manifestar sin límite ni tasa todo lo que entendimiento humano concibe y alcanza, y en lo criado se conoce.»

Si fins ara s'ha exposat el contingut d'un discurs que s'assembla al que podria ser la doctrina de qualsevol pràctica del poder absolut amb afanys territorials, la realitat és que el cas del castellà –i del català, per raon òbvies– és més complex des d'un punt de vista històric.

De les paraules comentades hom pot deduir la presència de diverses actituds que estigueren ben presents en les propostes sociopolítiques dels Reis Catòlics per una banda, i de Carles Vè, per l'altra. Si aquells introduïren un sentit de la política estatalista, seguint paràmetres de gran modernitat, pels quals la justificació del govern i del seu programa d'actuacions provenia del principi humà de la raó d'Estat, Carles Vè va sumar la noció d'imperi, procedent de la mitologia medieval i del cercle de Borgonya. El neogoticisme, la plasmació d'un ideari del passat que reivindica qüestions nacionals mitjançant arguments d'una suposada herència germànic-gòtica, fou la causa de gaire conflictes en l'època, entre d'altres –com recorda Francisco Márquez Villanueva (1998)– els de l'enfrontament religiós i cultural que culminaren amb l'expulsió dels moriscos.

Aquesta nova empenta del discurs imperialista –ara des d'un imaginari històric que afectarà a temes com la raça i el patrimoni nacional d'un poble cristià– serà ben acollida entre els autors catalans i tot. Com a exemple es pot citar el cas de Pere Antoni Beuter, qui, com recorda Pep Solervicens (1988: 142 i ss.), va contribuir a la difusió de les teories neogòtiques i no és casual que fos el responsable d'un dels primers intents per crear una tesi secessionista,

recolzant-se en el principi d'unitat nacional emanada d'un passat comú sota el domini germànic.

Aquesta doble condició del discurs polític castellà es reflecteix en els valors sobre la llengua pròpia, interioritzats en l'imaginari col·lectiu català, que seran desenvolupats en el present article: per una banda, el retraïment, el complex històric que du vers una identificació negativa del català davant l'esplendor històric d'una llengua que entronca amb l'enyorament d'unitat, un sentiment fortament arrelat en la mitologia medieval europea, i que en el cas de la Península es materialitzarà en el referent gòtic; per l'altra, la identificació del castellà com a llengua de la modernitat, del nou ordre estatal, i convertida en instrument d'homogeneïtat imperial, enfront la gradual tendència localista –i amb usos reduïts, aliens a la pràctica de poder– de la llengua pròpia.

En altre apartat de l'article tractaré la qüestió de la llengua literària com a expressió del geni creatiu de l'idioma (castellà) davant del català, considerada una llengua endarrerida que no pot assolir les exigències d'una llengua plenament consolidada en la cultura de l'època. M'interessa ressaltar ací l'aspecte de la modernitat, com afirma Josep Maria Nadal (1983), aplicat al castellà, entenent, amb aqueix qualificatiu, que es tracta de la modalitat lingüística adient per al desig universalista d'un sector intel·lectual que introdueix aquest ideari en la consciència col·lectiva. El mateix Cristòfor Despuig, als *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557), mitjançant el personatge de Lúcio, reconeix que:

«confesse que és necessari saber-la les persones principals perquè és l'espanyola que en tota Europa se coneix.»

Despuig no fa més que arreplegar una tendència molt estesa, que ha conformat un dels arguments que més sovintegen en la identificació dels valors lingüístics, promoguts pel discurs unificador i universalista defensat per l'Estat absolutista. A partir de la interrelació entre nocions com ara imperi-llengua dominant, que actualitza la imatge d'un passat mític (el llatí com a llengua homogeneïtzadora d'una cultura, una religió, un estatut sociopolític), el castellà fou observat, des d'una perspectiva institucional, com a llengua de la monarquia, i així ho reconeix Lluís Ponç d'Icard al pròleg de l'edició castellana del *Llibre de les grandeses de Tarragona* (1572):

«como sea natural del invitíssimo rey Philippe señor nuestro, está más usada en todos reynos.»

La conseqüència és fàcil de deduir: hi havia un sentit pràctic que justificava l'ús del castellà, ja que era una llengua amb un abast superior i permetia de divulgar per tot arreu el contingut d'un missatge, cosa que Lluís Ponç considera un benefici per als propis ciutadans catalans:

«conociendo después el agravio que hazía a la dicha ciudad [Tarragona], que para sola Cataluña mi libro fuesse hecho, pues se podía hallar forma que en otros reynos se viessen, publicassen y

entendiessen las cosas de que tracta, pues es razón que llegue el libro por las partes donde ha llegado la antigua fama de la ciudad, y le haga buen testigo y prueba bien.»

Pere Antoni Beuter utilitza arguments semblants per a justificar la decisió de traduir, en 1546, la seua *Història de València*:

«no es razón que a nadie parezca mal que, siendo yo valenciano natural y escribiendo de Valencia a los regidores della, escriba en castellano, lengua estraña para Valencia, por el respecto del provecho común y divulgación mayor en toda España de las gracias que Dios ha concedido a este reyno.»

El context històric en què es va desenvolupar aquesta tendència reflecteix que no es tractava d'una simple qüestió circumstancial per motius pragmàtics, sinó que l'elecció del castellà responia a una consciència més profunda sobre les vinculacions socials i morals de l'ús de la llengua: traduccions, fins i tot dels clàssics valencians en considerar-los intel·ligibles, traduccions d'obres al castellà de tipus assagístic, històric o costumista, desplegament de la ideologia llemosinista i, alhora, secessionista, etc. El castellà aportà un referent històric que aconseguí sintonitzar amb àmbits latents de la identitat col·lectiva, en una època d'incerteses en l'ordre psicològic, de desmembració política i territorial, que necessita un sistema cosmovisionari plenament consolidat per reafirmar una identitat en crisi. L'atracció pel cosmopolitisme, afavorit per la implantació europea del castellà com a llengua de l'imperi, s'hi correspon amb un problema d'interpretació del passat propi en clau localista, optant per una pràctica lingüística (en el nivell literari-codificat), que com el llatí (llengua, per cert, molt estesa entre els intel·lectuals valencians i en la pròpia Universitat), donés continuïtat històrica a un procés —el de la suposada unitat d'Espanya des de la decadència de l'imperi romà—, difós des de les instàncies del poder, i que trobà un gran predicament en una societat convulsionada per conflictes socioeconòmics, polítics i etnicoreligiosos.

2. LLENGUA I LECTURA

Les conseqüències de la situació anterior, pel que fa al nou món de la lletra impresa, és que majoritàriament les edicions dels llibres es fessen en castellà, aplicant-hi la simple lògica de l'argumentació pragmàtica: es tractava d'un mercat d'abast superior, i la temptació d'obrir-se a nous espais de lectures fou molt gran per als escriptors catalans. El resultat va ser que el castellà assolís l'estatus de llengua de cultura, almenys d'una determinada cultura (no així de la popular), constituint el sistema de lectoescriptura d'una comunitat que cada vegada més parcel·larà els contextos d'ús de la llengua, tot reservant per a la llengua pròpia un àmbit reduït, familiar i folklòric.

No s'ha insistit gaire en l'efecte que aquest canvi en el domini de la lletra impresa tingué en les percepcions sòcio i psicolingüístiques dels parlants, més enllà de la constatació d'un canvi que, en el temps, afectarà a la base educativa.

La diferència entre la llengua escrita i la parlada –a banda de les polèmiques renaixentistes sobre la naturalitat en el procés de codificació lingüística– va ser ja ressaltada en el segle XVI: els humanistes associaren les dos vessants a l'esfera sociocognitiva, considerant que hi havia una diferència cultural entre la paraula parlada i l'escripta, que comportava conseqüències en l'ordre de les representacions psicològiques. Pedro de Navarra, en *Diálogos de la diferencia del hablar al escribir* (1565), afirma (en el diàleg entre els personatges de Bastardo i Duque):

«La escritura es de más fácil inteligencia que la habla [...] porque cuando yo leo tiene tiempo mi entendimiento de conocer y entender lo que leo y para [...] retener mejor en la mente la tal escritura, lo que no á lugar a la plática [...] ¿No es de más efficacia la palabra viva que oigo que la escritura muerta que leo? – Al ignorante, sí, pero al sabio, no, porque mejor se puede concebir y pensar lo que se lee que lo que se oye.»

Es va desenvolupar una consideració positiva sobre la lletra impresa que, paral·lelament, situava en un nivell inferior la llengua parlada; l'*homo typographicus* –en denominació de Marshall McLuhan (1993)– sent una autèntica veneració pel canal de l'escriptura, germen del que serà la dicotomia entre la cultura oral i l'oficial, de manera que serà aquesta la vertadera representació de la raó moral, política i social. Mateo Alemán, en la seua *Ortografía* (1609), és força explícit:

«la diferencia que hazen los vivos a los defuntos, los ombres a las estatuas, esa misma es la que llevan a los escritos las palabras, por ser los criados los escritos y las palabras dueños y señores dellos [...] i que sin comparación se debía estimar en mucho más lo escrito (por su inmortalidad), que las palabras, pues apenas la lengua cesa cuando todo lo que á hablado [...] se lo lleva el viento.»

La temporalitat de la llengua parlada –caracteritzada com a efímera, i, aleshores, *sinòmin de fútil*– es contraposa a la solidesa i immutabilitat de la llengua impresa, considerada, així, com a llengua *acrònica*, atemporal com el mateix imperi que la sustenta. A més a més, la lectura, privada i en silenci –resultat evident de les noves tecnologies tipogràfiques–, implica un procés d'interiorització que afecta a la construcció mental de l'entorn vivencial del lector. Com indica Walter Ong (1987), *el pas de la lectura oral, comunitària, a la lectura en solitud, silenciosa, imposa una nova relació entre l'individu i el text*; els estudis d'Eric A. Havelock (1996: 152) sobre la transició de l'oralitat primigènia a l'escriptura en grec clàssic en són ben il·lustratius: «cuando el lenguaje se separó visualmente de la persona que lo hablaba [...] nació el concepto de individualidad». Aquesta nova relació produeix el que B.W. Ife

(1992: 15) qualifica com «el aumento de la identificación con el texto», especialment amb la prosa, ja que s'intensifica la proximitat amb l'experiència lingüística.

Un capítol a banda és el del text imprès de ficció, puix en les noves condicions de lectura s'aguditzava l'efecte de versemblança –principi teòric clau de la Poètica de l'humanisme–, pel qual, la fantasia proposada per la paraula escrita envaeix la ment racional, capgirant l'ordre de la realitat fins el límit de la folia (*Quae insania est, iis duci, aut teneri?* declara Joan Lluís Vives). Es tracta del grau extrem d'identificació, il·lustratiu de la potencialitat del text com a factor condicionant en la construcció de les categories mentals sobre el món i en el control de la conducta individual.

Sembla indubtable que la incidència de la llengua, com a suport primer de la textualitat, sobre el lector determina el sistema de valors sobre el que s'arrela la capacitat reflexiva al voltant de l'acte lingüístic, de la situació comunicativa i, finalment, de la funció social de la llengua. Molt interessant, i simptomàtic en aquest sentit, és l'estudi de Josep Lluís Canet (1997) a propòsit de l'edició de *La Celestina* a València, en 1514, per la impremta de Jofré; l'obra havia estat escollida per a servir com a il·lustració de les classes de filosofia moral de la Universitat valenciana, precisament quan s'hi lliurà una dura pugna intel·lectual entre el sector nominalista i humanista, per una banda, i, per l'altra, els tomistes. El pas del llatí al castellà com a llengua de la institució, defensat pels sectors més renovelladors de la *intelligentsia* valenciana, sembla força significativa del que s'ha exposat.

3. CASTELLÀ / CATALÀ: EL DEBAT SOBRE LA PERTINÈNCIA EXPRESSIVA

Els pressupòsits anteriors actualitzen un conjunt de percepcions al voltant de la llengua compost per factors literaris, pragmàtics, polítics i, fins i tot, morals que afecten tant el component creatiu de la llengua (dimensió normativa però també intel·lectual i cognitiva, sobretot en l'ideari humanístic), com el comunicatiu (dimensió de parla en referència al context social). Des de la preeminència en el desenvolupament del complex neurocognitiu en l'etapa de formació, hom pot constatar la incidència del context sociocultural en el discurs que sobre la llengua s'insereix en la construcció social de la realitat.

La primera evidència és l'empenta del castellà com a llengua que reproduïx fidelment la perfecció ideal de l'antiga llengua llatina (en paral·lel a les vinculacions polítiques d'ambdós imperis, destacat per la doctrina dels tractadistes de la monarquia) Així ho declara Luca Marineo, en la versió de 1530 de *De las cosas memorables de España*:

«la lengua española haze ventaja a todas las otras en elegancia y copia de vocablos y aun a la italiana [...] y la causa de ser muy perfeta que

todas las otras lenguas vulgares es por la conformidad que tiene con la latina.»

El propi Cristòfor Despuig, en els *Col·loquis*, n'ofereix un testimoni important de com el castellà esdevé llengua de referència sobre la qualitat i estatut dels dialectes romànics:

«l'aragonesa [la llengua] és tinguda per millor, per semblar més a la castellana.»

Amb els nous nacionalismes –centrípets i excoients– la llengua es considerava expressió dels factors cohesionants d'una comunitat amb vincles afectius (els que es generen al voltant dels mites propis i d'una història idealitzada) i també racionals (la idea de l'Estat modern). La llengua reflectirà aquesta doble condició de la pràctica sociopolítica renaixentista, en ser defensada com a imatge espiritual d'un poble, històricament arrelada, i, per altra banda, com a sistema codificat, normativitzat fins a constituir un model d'estandardització integrador. Ambdós vessants conformen el discurs valoratiu de la llengua, des d'una perspectiva –la de nacions implicades en processos històrics d'ampli abast– que necessita reivindicar la grandesa pròpia davant la inferioritat de l'entorn.

Per entendre aquesta actitud –clarament lligada a un programa d'actuació social– cal fixar-se en la filosofia política dels autors que s'hi trobaven al voltant de la monarquia espanyola, tenint com a referents l'obra de Maquiavelo i de Tàcit. Les seues teories partiren d'un principi essencial: les relacions humanes han deixat d'estar rígides per un *status naturae*, per donar pas a un *status belli*. Des d'una òptica escèptica sobre la condició humana –la línia hobbesiana en seria la defensora–, l'Estat modern nacionalitza el concepte d'enfrontament; això significa que ja no es tracta de lluites rivades de caràcter individual entre nobles, sinó entre Estats, amb tot el que això implica. Aquesta representació del conflicte permanent impregna de comparativisme els tractats sobre la monarquia, de manera que no són suficients les lloances de les excel·lències del poder i dels seus representants nacionals, sinó que cal «alcanzar la eminencia en todo», com recomanava Baltasar Gracián a *El Héroe*, i, aleshores, «gran ventaja el ser primero, y si con eminencia, doblada».

En aquest marc ideològic s'entén que juntament amb el principi pragmàtic de l'universalisme castellà i la seua difusió, apareguen altres arguments encaminats a dignificar la llengua dominant i a atorgar-li un estatut privilegiat respecte a la resta de llengües amb què ha de competir. Com que per a l'humanisme la llengua literària representa el major grau de perfecció ètica, gran part d'aquestes manifestacions transmeten la idea d'un sistema més adient per expressar la sensibilitat i captar el receptor.

Onofre Marescal, en el pròleg al seu *Sermó vulgarment anomenat senyor don Jaume segon* (1603), recull aquesta nova variant de l'ofensiva del castellà sobre la percepció dels catalanoparlants, i així afirma que alguns han opinat

que «en llenguatge castellà havia de ser més comú i més apazible»; Jeroni Pujades, a la seua *Crònica Universal del Principat de Catalunya* (1609), critica molts eclesiàstics per predicar en castellà «fent-se d'aquells mestres que diu sanct Pau, que fan pesigoies a les orelles dels qui ouen». Curiosament, Pere Antoni Beuter, en la traducció al castellà de la seua *Història de València* (1546) utilitzà arguments semblants per lloar la llengua pròpia, tanmateix des d'una mirada enyoradissa del passat i en la llengua que, segons indica, li fou imposada pels impressors:

«que de la lengua valenciana se aprovechó y acaudaló el famoso padre de las rimas en Italia, Francisco Petrarca. Y redundo esto en favor de la lengua, que sea ello tal que despierte los ingenios y los encumbre subiéndolos de quilate con bivas agudezas.»

La conseqüència d'aquests plantejaments al voltant de l'excel·lència de la llengua aliena –amb el seu caràcter d'*imprinting* cerebromental– fou una visió limitada de la pròpia, la consolidació dels prejudicis sobre les possibilitats comunicatives del català, sobre la seua virtualitat com a llengua normalitzada (per això el punt bàsic de la discriminació se centrà en la el seu vessant literari). Aleshores, la idea que primer es generalitzà fou considerar-la una llengua complicada, no natural, difícil d'aprendre i d'assimilar, allunyada, doncs, de l'ideal lingüístic de la modernitat tal com fou proposat per l'humanisme. Així ho confirmen aquestes paraules de Lluís Ponç d'Icard:

«pues es cosa más dificultosa al italiano, al alemán, al vizcaíno, al francés, al castellano y a las otras naciones y lenguas entender la catalana, que al catalán entender qualquier otra lengua y hablarla.»

En una cultura de base lingüística com la humanística (s'originà en l'estudi, traducció i depuració filològica dels textos de l'antiguitat clàssica, com diu Francisco Rico (1993), aquesta imputació no és pas gratuïta. En l'intent de dignificar les llengües nacionals, a partir de la mimesi de l'esperit grecollatí, hom considerà que la finalitat del procés codificador havia de conduir fins a un sistema caracteritzat per quatre principis: la naturalitat, la racionalitat, la simplificació i l'elegància estilística. Qualsevol llengua que volgués assolir l'estatut de la modernitat i, aleshores, ser un instrument per al coneixement científic del món, havia de perdre el seu llast medieval, puix només així esdevindrà un mitjà per al progrés mental i especulatiu de l'individu. No és estrany, doncs, que molts autors contraris a aquesta idea sobre el català fossen, alhora, instigadors de la ideologia llemosinista, historicista i secessionista...

Els aspectes que més sovint són citats com a exemples d'aquesta opacitat expressiva de la llengua també són simptomàtics de l'actitud sobre la que s'arrelen. Onofre Marescal ens ofereix dues de les opinions més esteses: la primera, que el català «és llengua curta», la qual cosa admet una rèplica, segons l'autor, ja que «si vol dir que no tenim tants vocables com els castellans, és no saber-la, puys és fertilíssima»; la segona és l'afirmació

diffiliaque pulchra, amb la consegüent resposta de Marescal dient que «las cosas millors no són fàcils sinó dificultosas y per ser-ho tant la nostra llengua la saben tan pocs».

Però més greu és el complex d'inferioritat aplicat als usos cultes de la llengua, puix seran el motiu de la manca d'una tradició literària continuadora de la línia del segle XV, que garantís la fixació del model de llengua escrita i creativa, que al segle XVI, amb la intervenció de la impremta i d'altres factors de difusió, havia de permetre l'extensió de l'accés als productes culturals –més enllà de la tradició oral–, l'objectivització de les formes lingüístiques, constituent, així, la varietat unificada sobre la qual es construeix la identitat lingüísticonacional; a més a més, aquest procés afavoreix que els parlants homogeneïtzen el seu comportament lingüístic (qüestió que planteja el problema de la consciència unitària, que tractarem al darrer punt de l'article). Francesc Calça, al seu poema «La sentència» (1601) resumeix alguns dels prejudicis més comuns sobre les dificultats del català com a llengua literària, sobretot en relació al castellà:

«Més fàcil és comprendre en castellà
per ser les lleys dels catalans estretas;
per los accents no poden los poetas
lberament escriure en català.»

Onofre Almudèver, a l'edició de l'*Espill* (València, 1561) també n'ofereix un testimoni d'aquestes idees, parlant de la «carència de la força de la llengua», i aplegant a conclusions ben il·lustratives:

«Quant més que, fent açò que dit tinch, llevareu un engan que està demasiadament estès, en que se han persuadit molts ignorants, que és falta de vocables o freda en sí, com sia veritat que és molt abundant y molt faceta.»

4. CONCLUSIÓ: ENTRE LA CULTURA I EL FOLKLORE

La ideologia lingüística de l'estàndard, les bases de la qual començaren a desenvolupar-se al llarg del segle XVI, és el reflex de la concepció global del model de societat i de l'organització de l'Estat, tal com s'entén des del discurs monàrquic absolutista proposat pels tractadistes de l'etapa austríaca. La imatge d'una llengua normalitzada, codificada, ajustada a un punt de referència i en harmonia entre les seues variants, representa l'ideal de la *res publica*, en equilibri horitzontal, determinada pels principis humanístics de disciplina i ordre (virtuts que regulen el comportament col·lectiu de les masses), i actualitzant un criteri d'autoritat i de legitimitat garantit per la institució reial. El rei representava, en la mentalitat dels ciutadans de l'època, molt més que la figura preeminent de l'Estat, puix el seu poder omnímode

estava també legitimat en l'ordre moral, la qual cosa implicava que exercia el seu poder sobre la consciència fins al punt de constituir la instància última d'arbitratge, tant en el vessant col·lectiu com en l'individual (la teoria pictòrica sobre els retrats monàrquics es basa en aquest principi, així com la pràctica del teatre cortesà dels segles XVI i XVII, com recorden John E. Varey (1984) i María Alicia Amadei-Pulice (1983). Francisco Bermúdez de Pedraza, en *El Secretario del Rey* (Granada, 1637), ho explica amb les següents paraules:

«porque tanto mayor y más clara es la dignidad de uno cuanto más la ilustran los rayos de la presencia real. Incesablemente está recibiendo honra el que siempre está mirando a su Príncipe y oye sus palabras.»

La regulació lingüística és un fet més de l'exercici del poder d'un Estat que imposa els criteris de la variació i de l'ús de la llengua; això significa una intervenció que afecta a les relacions de l'individu amb el grup social al qual pertany. La tasca d'unificació, impulsada per les institucions, proposa al ciutadà un codi interpretatiu sobre el fet lingüístic basat, com afirma Albert Bastardas (1996: 95 i ss.), en tres principis: l'estat ideal de llengua és d'homogeneïtat; el model de perfecció el representa la varietat escrita; cada llengua correspon a una nació.

Sembla evident que en el cas del català, en l'època anomenada *Decadència*, aquests mecanismes d'intervenció –des d'un cultura aliena– trencaren la dinàmica que hom podia preveure per a una comunitat sociopolíticament normalitzada. El fet que la llengua estrangera fos la que assumí els nivells assignats al model de llengua codificada, va imposar unes constriccions lingüístiques que implicaren una reorganització de les percepcions pragmàtico-lingüístiques de la societat: el sector alfabetitzat redistribuïa els usos dels codis lingüístics (amb la conseqüència de perpetuar la situació diglòssica, tot afavorint la gradual extensió del castellà com a única llengua de les actuacions político-culturals); la resta de la població mantenia el català de forma natural, en el context familiar i de les relacions socials, tot i que va anar interioritzant un esquema de representacions sobre el fet lingüístic que hom pot intuir seguint els testimonis aportats fins ara.

Lluís V. Aracil (1998: 119 i ss.) afirma que a «l'Edat Obscura» hi havia una osmosi entre dos mons el de la cultura i el de les activitats que hom identificava com a folklore o cultura no oficial. Una modernitat trencà aquesta vinculació orgànica per establir una correlació entre l'espai de les lletres («dalt») i el del folklore («baix»). Mikhaïl Bajtín (1995) completa aquesta visió dels universos conceptuals, establint la simetria entre el «dalt» amb el cap, la raó, l'equilibri, l'*ars*, el poder i les institucions; per la seua banda, el «baix» es relaciona amb el cos, la inferioritat, l'escatològic, la irracionalitat, l'enginy, el vessant popular, fora de les estructures dominants.

La identitat simbòlica aplicada al castellà projecta una imatge connectada amb el primer d'aquests sistemes de representació, i així esdevé expressió del discurs racional, associat als estaments de poder i als fets institucionals del

llenguatge (en expressió de John R. Searle (1997: 88), qui afirma que el «paso que media entre el *status* bruto y el institucional es *ex ipso* un paso lingüístico»), i, aleshores, eix de transmissió del principi d'autoritat social (en paral·lel amb la figura del monarca, com a cap del cos social, metàfora essencial en la doctrina política de l'època). Fins a tal punt el castellà passà a ser el mitjà d'intervenció cultural, que va avolir el paper de vehicle privilegiat, gairebé únic, per al coneixement de la realitat i com a instrument d'escriptura. Juan Martín Cordero, a *La manera de escribir en castellano* (Amberes, 1556), protestava davant aquesta opinió generalitzada:

«No debe darse alguno a entender que por no ser uno de Castilla no pueda saber la manera de escribir mejor que muchos que lo son.»

El lloc de privilegi del castellà permetia als seus intèrprets de considerar la resta de llengües amb què cohabitava com a codis secundaris, d'un estadi inferior, i que només podien dificultar la tasca intel·lectual assignada a la llengua dominant. En aquest sentit, són significatives les paraules de Diego Dávalos y Figueroa, a *Primera Parte de la Miscelánea Austral* (Lima, 1602), en comentar el cas del poeta Joan Boscà i la seua renúncia a l'ús del català:

«el caballero y poeta Boscán, pues aunque su propia lengua era catalana, que pudiera hacerle algún daño, no lo hizo en la pronunciación de la nuestra, con que explicó sus conceptos tan bien.»

En l'altre extrem hi havia el català i, des d'aquesta perspectiva hom pot entendre el seguit d'associacions que es desenvoluparen al voltant de la llengua. Com a sistema del «baix», passà a representar els aspectes més grollers, corporals, populars, allunyats de l'àmbit racional i cult. Jeroni Ferrer, en el llarg poema «Als poetes catalans» (1610-1620), exposà clarament les imputacions fetes al català:

«En nostra edat vem ha donat tal tom,
que apenes hi ha qui en català escrigue:
y del qui ho fa no falta qui se'n rigue
y que de fat lo tracte y grosser hom.»

Més endavant continua:

«Los pochs versats prenen per llur escusa
dir que.l parlar és molt curt y grosser;
y afirman que sols les rims pot fer
los benauriats ab sa sciència infusa.»

Les conseqüències en són ben evidents en la història de la nostra literatura –i llengua escrita–, puix el català va restar arraconat com a simple llengua lúdica, per a l'esplai corporal, del riure i de l'escatològic, del vessant burlesc, davant les categories de la cultura institucional reservades al castellà: l'amor, la ironia, l'espiritualitat, la filosofia i la ciència, és a dir, l'espai privilegiat oposat als *imaginalia* i els límits de l'absurd, que pertanyien al català.

El Barroc –com a època pragmàtica, davant el Renaixement, més aviat paradigmàtica– desenvolupà aquest sistema de representacions mentals mitjançant un seguit de manifestacions que palesen l'autoconsciència lingüística dels catalanoparlants, almenys del sector intel·lectual més actiu, provinent d'una classe mitjana-alta, urbana, enlluernada pel fals esplendor de la teatralitat barroca. Com a exemple extremat, Pasqual Mas (1998: 4) aporta el cas d'un certament poètic immaculista celebrat a Ontinyent en 1662, on un dels temes proposats es podia escriure «en la lengua que les pareciere más propia de animales», i només ací es troben poemes escrits en català.

Més il·lustratiu són els límits atorgats al català en el context de una cultura literària predominantment en castellà. A *El Cortesà*, de Lluís Milà, s'establí la tàctica organitzativa de l'espai de l'escriptura pel que fa al domini lingüístic, reservant al català l'àmbit del costumisme, de la rialla, dels personatges sorprenents, front al castellà com a llengua de la ficcionalització cortesana. Des d'aquesta pràctica, ben representativa de l'ambivalència cultural seguint l'esquema simbòlic comentat abans, hi trobem nombrosos exemples en què el català no sols fou relegat en el discurs sociolingüístic i ideològic, sinó en el propi espai de la festa, de la celebració o, finalment, de l'escriptura. Així, el poeta anònim que va participar al certament dedicat al *Sacro Monte Parnaso de las musas católicas de los Reynos de España* (1687), ho explica clarament, en introduir una composició en català, sempre després de les que ha presentat en castellà:

«Puix que he escrit en castellà
també escriuré en nostra llengua,
que en València serà pròpria
i en Castella serà grega.»

Jeroni Martínez de la Vega, en el poema que aporta a *Los sermones y fiestas que la ciudad de Valencia hizo por la beatificación de san Luys Bertrán* (1609), proposa un poema en català com a curiositat anecdòtica entre totes les composicions castellanes, recordant així l'actitud d'alguns autors valencians de la Renaixença valenciana en l'ús esporàdic de la llengua pròpia, la qual cosa demostra l'evidència d'una estructura mental al voltant de la llengua construïda des de plantejaments com els exposats al llarg del present article:

«Lluís, la raó ho demostra
que puix València se honra
de ser vostra mare y nostra,
yo també, qual valencià
vos lloe en la festa vostra.
Y que ab llengua valenciana
Vostres llaors comence est dia,
la pròpia raó ho demana,
que és esta la llengua mia,
y en vos la llengua més plana.
Que si ab versos elegants

honrar-vos València vol,
 entre versos castellans,
 per elegants qualsevol
 tindrà als nostres valencians.»

Més explícit és Pere Jacint Morlà, en compondre un col·loqui com a entremès d'una justa poètica –no caldrà que, en castellà–, que un dels seus personatges (el que representa el mateix Morlà) justifica amb una sentència molt aclaridora: «gran gust prenc quan la gent riu,/ y serà just que en assò/ al col·loqui donem fi,/ perquè passe avant la chusta/ y els demés puguen llegir». Davant la lectura –en castellà–, el diàleg burlesc –en català–, en els intersticis de les manifestacions d'agudeses, enginy i creativitat, apareix la rialla, la intervenció popular com a concessió, l'oralitat espontània davant l'exercici retòric, etc. Tot un símptoma de percepcions psico-socio-lingüístiques en una comunitat aïllada de les seues arrels culturals i permeable a nous horitzons –expressats en llengua estranya– que interfereixen en la seua experiència quotidiana i, com diu Joan Fuster, «l'entenguessin bé o no, els era familiar, i això és el que compta».

BIBLIOGRAFÍA

- AMADEI-PULICE, María Alicia (1983): «Realidad y apariencia: valor político de la perspectiva escénica en el teatro cortesano», en *Calderón, Actas del Congreso Internacional sobre Calderón y el teatro español del Siglo de Oro*, Madrid, CSIC, vol. III, 1519-1531.
- ARACIL, Lluís V. (1998): *La mort humana*, Barcelona, Empúries.
- BAJTÍN, Mijail (1995): *La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais*, Madrid, Alianza Editorial.
- BASTARDAS, Albert (1996): *Ecologia de les llengües. Medi, contactes i dinàmica sociolingüística*, Barcelona, Proa.
- BERNSTEIN, B. (1990): *La estructura del discurso pedagógico*, Madrid, Morata.
- CAHNER, Max (1980): «Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans» dins *Actes del Vè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Montserrat, PAM.
- CANET, Josep Lluís (1997): «La *Celestina* y el mundo intelectual de su época», dins R. Beltrán i Josep Lluís Canet, eds. *Cinco siglos de Celestina: aportaciones interpretativas*, Universitat de València, 43-59.
- ESPÓSITO, Anthony P. (1995): «Bilingualism, philology and the cultural nation: the medieval monolingual imaginary», *Catalan Review*, IX, 2, 125-139.
- FERRANDO, A. i NICOLÁS M. (1993): *Panorama d'història de la llengua*, València, Tàndem.

- FUSTER, Joan (1968): *Heretgies, revoltes i sermons*, Barcelona, Selecta.
- (1976): *La decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial.
- (1989): *Llibres i problemes del Renaixement*, Barcelona, Institut Valencià de Filologia i PAM.
- HALLIDAY, M. A. K. (1982): *Exploraciones sobre las funciones del lenguaje*, Barcelona, Editorial Médica y Técnica.
- HAVELOCK, Eric A. (1996): *La musa aprende a escribir. Reflexiones sobre oralidad y escritura desde la Antigüedad hasta el presente*, Barcelona, Paidós.
- IFE, B. W. (1991): *Lectura y ficción en el Siglo de Oro. Las razones de la picaresca*, Barcelona, Crítica.
- MARAVALL, José Antonio (1960): *Carlos V y el pensamiento político del Renacimiento*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos.
- (1986): *Estado moderno y mentalidad social. Siglos XV a XVII*, Madrid, Alianza Editorial.
- MARCET, P. (1987): *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Teide.
- MÁRQUEZ VILLANUEVA, FRANCISCO (1998): *El problema morisco (Desde otras laderas)*, Madrid, Ediciones libertarias.
- MAS, Pasqual (1998): *Poesia acadèmica valenciana del Barroc*, Kassel, Reichenberger.
- MCLUHAN, M. (1993): *La galaxia Gutenberg. Génesis del «Homo typographicus»*, Barcelona, Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores.
- NADAL, Josep Maria (1983): «Usar de llenguatge artificios» en el segle XVI: ideologia lingüística i llengua literària», dins *Actes del Sisé Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Montserrat, PAM, 89-125.
- ONG, Walter J. (1987): *Oralidad y escritura. Tecnologías de la palabra*, México, FCE.
- RICO, Francisco (1993): *El sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*, Madrid, Alianza Universidad.
- RIQUER, M., COMAS, A. i MOLAS, J. (1964-1987): *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel.
- RUBIÓ, J. (1984-1986): *Història de la literatura catalana*, Montserrat, PAM.
- SANCHIS GUARNER, M. (1963): *Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- SEARLE, John R. (1997): *La construcción de la realidad social*, Barcelona, Paidós.
- SOLERVICENS, Pep (1988): *Els Països Catalans i Espanya: ser o no ser*, València, Eliseu Climent.
- VAREY, John E. (1984): «The audience and the play at Court Spectacles: the role of the King», *Bulletin of Hispanic Studies*, LXI, 3, 399-406.